

Umberto Eco

IRRACIONALIZMUS TEGNAP ÉS MA*

Barna Imre fordítása

A Buchmesse standjai közt járva feltűnik, hogy – válaszképpen a történelem nagy racionalista filozófiáinak az összeomlására, illetve a technikával és a tudománnyal szembeni bizalmi válságra – sokan azok közül, akik az elmúlt évtizedekben világmegváltoztató szándékú racionális tervszerűséget tulajdonítottak a politikai vagy tudományos cselekvésnek, most a szentség és a misztérium felé fordulnak. Ugyanazokban a könyvesboltkirakatokban, amelyekben húsz éve AZ ÉSZ TRÓNFOSSZTÁSA volt látható, Lukács könyve helyett most Julius Evola, René Quenon, Gurdjieff, Titus Burckardt, keleti gondolkodók művei, alkímiáról, asztrológiáról, jövendőmondásról, fekete mágjáról szóló kézikönyvek kínálják magukat. Hajlunk rá, hogy igazat adjunk Chestertonnak: „Amióta az emberek nem hisznek többé Istenben, nem úgy van, hogy már semmiben, hanem úgy, hogy mindenben hisznek.”

Felütötte a fejét az irracionálizmus?

Az irracionálizmust definiálnunk bajos, ha nem döntjük el, hogy filozófiailag mit is értünk ráción. Sajnos, az egész nyugati filozófiatörténet azt mutatja, hogy ez a definíció igencsak változó és ellentmondásos. Minden gondolkodásmód irracionális valamely másik, önmagát racionálisnak nevező gondolkodásmód történelmi modelljéhez képest. Arisztotelész logikája nem azonos Hegelével; a *ratio*, *raison* és *Vernunft* szavak nem mindig ugyanazt jelentik.

A filozófiai fogalmak megértésében segítségünkre lehet a hétköznapi beszéd. Ha az absztrakt főneveket elhagyom, az „irracionális” jelzőnek a németben olyan szinonimái adódnak, mint *unsinnig*, *unlogisch*, *unvernünftig*, *sinnlos*; olaszul az *illogico* és az *assurdo*, angolul a *senseless*, *absurd*, *nonsensical*, *incoherent*, *delirious*, *farfetched*, *inconsequential*, *disconnected*, *illogic*, *exorbitant*, *extravagant*, *skimbleskamble* jut eszembe. Ez persze kevésnek látszik komolyan vehető filozófiai és esztétikai álláspontok meghatározásához. Mégis, ezek a kifejezések mind olyasvalamire utalnak, ami túlmegy valamiféle norma által meghúzott határon. Az *unreasonableness* (Roget: THESAURUM) egyik ellentéte a *moderateness*. Ami moderált, az belül van a *moduson*, tehát bizonyos határon és mértéken.

A *modus* szó két szabályt juttat eszünkbe, mindkettőt a görög–latin kultúrából örököltük. Az egyik a *modus ponens* logikai elve, a másik pedig az az etikai elv, amelyet Horatius így fogalmazott meg: „*Est modus in rebus, sunt certi denique fines quos ultra citraque nequit consistere rectum.*”**

Meglehet, hogy a görög–latin racionalitásmodellt alapul véve először is megkockáztathatjuk, hogy mindazt „irracionálisnak” mondjuk, ami a fenti két norma által

* A tanulmány erősen rövidített alakja megjelent – más fordításban – a *Nagyvilág* 1990. szeptemberi számában.

** „Van mértéke a dolgoknak, s a határok is állnak, / Melyeken innen s túl helyesen cselekedni sosem bírsz.” (Horatius: SZATIRÁK I,1, 106–107. Horváth István Károly fordítása.)

meghúzott és kultúránk kezdeteit jelölő határokon túlmenni látszik. Ahhoz tehát, hogy megértsük, mi az, ami „ma” irracionális, fel kell tennünk a kérdést, hogy mi volt irracionális „tegnap”.

A görög racionalizmus, Platóntól Arisztotelészig és a többiekig, úgy tartja, hogy a megismeréshez mindig valamely ok megismerése révén jutunk. Isten definíciója is annak az oknak a definiálásával egyenlő, amelyen túl már nincs további ok.

Az oksági világmagyarázathoz ki kell dolgozni valamiféle lineáris láncolat fogalmát: ha egy mozgás A-tól B-ig megy, nincs az a hatalom, amelynek folytán B-től A-ig menjen. Az oksági láncolat linearitásáról csak akkor indokolt beszélnünk, ha elfogadtunk bizonyos alapelveket: az azonosság elvét ($A=A$), az ellentmondás-mentesség elvét (lehetetlen, hogy valami egyszerre legyen A és nem A), valamint a harmadik eset kizárásának elvét (A vagy igaz, vagy nem igaz, és *tertium non datur*). Ezekből az elvekből következik a nyugati racionalizmusra oly jellemző okoskodás, a *modus ponens*: ha p , akkor q ; p , tehát q .

Ugyanezen elvekből szükségképp következik továbbá valamiféle szilárd világtrend, de legalábbis egy társadalmi szerződés elismerése. A latin racionalizmus átveszi a görög racionalizmus elveit, de jogi és szerződésjogi értelemben megváltoztatja és gazdagítja őket. A logikai norma a *modus*, de a *modus* korlátozás, tehát határ is. A térbeli határokkal kapcsolatos latin megszállottság az alapításmítosszal egyidős: Romulus határvonalat húz, és agyoncsapja a testvérét, mert az nem tartotta tiszteletben. A határok elismerése nélkül nincs *civitas*.

Horatius Cocles azért lesz hőssé, mert fel tudta tartóztatni az ellenséget a határon: egy hídon a rómaiak és a többiek között. Minden híd szentségtörés, mert áthágja a *sulcust*, a városhatárt jelző vízgyűrűt; hidat építeni épp ezért csakis a Pontifex szigorú rituális ellenőrzése mellett szabad. A Pax Romana ideológiája és az Augustus-féle politikai tervzet is a határok pontosbításán alapszik: az impérium ereje abból fakad, hogy tudni kell, mely *vallumnál*, mely *limesen* belül kerüljön sor a védekezésre. Mihelyt elmosódik a határok fogalma, és a barbárok (vagyis a nomádok, akik az eredeti területüket elhagyták, és úgy járnak-kelnek idegen területeken, bármikor ismét távozni készen, mintha mindegyik a sajátjuk volna) érvényre juttatták a maguk nomád szemléletét, Rómának befellegzett, és a birodalom fővárosa immáron akárhol lehet.

Amikor Julius Caesar átlép a Rubiconon, nemcsak azt tudja, hogy szentségtörést követett el, hanem azt is, hogy ha viszont elkövette, nincs többé visszaút. *Alea iacta est*. Mert vannak időbeli határok is. Ami megtörtént, azt többé nem lehet visszacsinálni. Az idő visszafordíthatatlan. Ez az elv szabályozza aztán a latin mondattant. Az idő, e kozmológiai linearitás iránya és rendje logikai alárendelési szisztémává lesz a *consecutio temporum*-ban. A gondolkodás csak akkor képes felismerni, felsorakoztatni és „szemügyre venni” a tényeket, ha talált előbb olyan rendet, amely e tényeket összeköti egymással. És végül gondoljuk csak meg, micsoda mesterműve a tényrealizmusnak az *ablativus absolutus*: azt szögezi le, hogy valami, ami egyszer már megtörtént vagy fel-tételeződött, többé nem vonható kétségbe.

Aquinói Tamásnak van egy *quaestio quodlibetalisa* (V,2,3), amelyben azt kérdi, „*utrum Deus possit virginem reparare*”, azazhogy vajon visszahelyezhet-e Isten az eredeti állapotába egy nőt, ha az a szüzességét egyszer már elveszítette. Tamás határozottan megadja a választ: Isten megbocsáthat az illető asszonynak, s ezzel visszahelyezheti őt a kegyelem állapotába, csoda folytán a testi érintetlenségét is visszaadhatja. De ami megtörtént, azt maga az Isten sem teheti meg nem történné, mivel az idő törvényszerűsége.

geinek illetően megsértése ellentmondana a természetének. Isten nem sértheti meg azt a logikai elvet, amelynek folytán a „*p* megtörtént”, illetve a „*p* nem történt meg” kijelentések ellentmondásosnak mutatkoznának. *Alea iacta est*.

Ez a racionalizmusmodell uralja ma is a matematikát, a logikát, a természettudományt és a számítógép-programozást. Az úgynevezett görög hagyomány azonban nemcsak ennyiből áll. Arisztotelész görög, de görögök az eleuszi misztériumok is. A görög világ az *apeiron* (a végtelen) állandó vonzásában áll. Végtelen az, aminek nincs *modusa*, amire nem érvényes a norma.

A végtelen bűvöletében a görög kultúra az azonosság és az ellentmondás-mentesség elve mellett megalkotja a Hermész szimbolizálta folytonos metamorfózis gondolatát. Hermész szárnyas, megfoghatatlan lény, atyja minden művészeteknek, de a tolvajok istene is, egyszerre „*juvenis et senex*”. A Hermész-mítosz tagadja az azonosság, az ellentmondás-mentesség és a harmadik eset kizárásának elvét, az oksági láncok megcsavarodnak, hamarabb van utóbb, mint előbb; ez az isten nem ismer térbeli határt, és különböző helyeken tud lenni egyazon pillanatban.

Hermész a Krisztus utáni második században diadalmaskodik. A második század a politikai rend és a béke korszaka, s a birodalom népeit mintha egységbe forrasztaná a közös nyelv és kultúra. Olyan szilárd a rend, hogy már senki sem remélheti, hogy katonai vagy politikai úton megváltoztathatja. Ebben a korszakban keletkezik az *enklikliosz paideia*, a teljes és minden diszciplínában járatos embert faragni kívánó általános nevelés fogalma. Ez a tudás azonban valamiféle tökéletes és koherens világot ír le, holott a második évszázad világát a fajták és nyelvek, népek és eszmék összevissza keveredése, a minden istent egyaránt megtűró tolerancia jellemzi. A második évszázad kulturális univerzuma a Buchmessére hasonlít, ahol is demokratikusan helyet kap minden könyv és minden lehetséges és egymással ellentétes univerzum mindennemű leírása.

Tudjuk, mivel érvelt az a legendabeli kalifa, aki elrendelte az alexandriai könyvtár elpusztítását: vagy ugyanazt mondják ezek a könyvek, amit a Korán, és akkor fölöslegesek, vagy mást mondanak, és akkor hazugok és károsak. Volt ennek a kalifának egy saját igazsága, amit ismert, és ennek a saját igazságnak az alapján ítélte meg a könyveket. A II. század hermetizmusa viszont olyan igazságot keres, amelyet nem ismer, és amelyhez csak könyvek útján fér hozzá. Ezért aztán azt képzelem vagy remélem, hogy minden könyvben megcsillan a valóságnak egy-egy szikrája, és hogy mindeme csillanások egymást igazolják. Ebben a szinkretista összefüggésrendszerben válságba kerül a görög racionális modell egyik alapelve: az, hogy nincs harmadik eset. Egyszerre igaz lehet sok, egymásnak külön-külön ellentmondó dolog is.

Igen ám, de ha a könyvek akkor is az igazat mondják, amikor egymásnak ellentmondanak, akkor minden szavuk utalás, allegória. Mást mondanak, mint amit mondani látszanak. Mindegyikük hordoz valami olyan üzenetet, ami külön-külön egyikük révén sem tudna soha megnyilatkozni. A könyvekben rejtőz misztikus üzenet megértéséhez az emberi beszédnél túl kellett valami kinyilatkoztatást keresni, olyat, amelyet maga az istenség tesz, amit személyesen jelent különféle módokon: látomás, álom vagy orákulum útján. Egy sosem hallott kinyilatkoztatás viszont nyilván valamely, még ismeretlen istenre, még titkos igazságra vall. A titkos tudás mély tudás (mert csak az maradhat sokáig ismeretlen, ami a felszín alatt van). Így hát az igazság azzal lesz egyen-

lővé, ami kimondatlan, illetve homályosan mondódik ki, és a látszaton, a szó szerin-
tiségen túl értelmezendő. Az istenek (ma úgy mondanánk: a Lét) hieroglifikus, rejtjel-
mes üzenetekben beszélnek (beszél).

Ha azonban a másfajta igazság keresése a kortársi tudás iránti bizalmatlanságból
következik, akkor nyilván ősrégi ez a tudás: akkor a tudás olyasvalami, amivel az idők
kezdeté óta együtt élünk, csak épp elfelejtettük. Ha elfelejtettük, valaki nyilván félre-
tette nekünk, valaki, akinek mi már nem értjük a szavait. Nyilván egzotikus tehát ez
a tudás. Jung megmagyarázta, hogy valahányszor túl megszokottá és titoktalanná lesz
a számunkra egy-egy istenkép, más kultúrák képeihez kell fordulnunk, mert szakrális
aurájuk csak az egzotikus jelképeknek marad. A II. századra eszerint a titkos tudásnak
vagy a kelta papok, a druidák, vagy pedig a keleti bolcsek körében kellett volna lap-
pangania, merthogy ők érthetetlen nyelveken beszéltek.

A klasszikus racionalizmus a barbárokat azokkal azonosította, akik még beszélni
sem tudnak rendesen. (Ez a *barbarosz* szó etimológiája: barbár az, aki dadog.) Most
viszont épp az idegenek állítólagos dadogásából lesz a biztatással és elhallgatott kinyi-
latkozással teli szent nyelv. A görög racionalizmus szerint az volt igaz, amit meg lehetett
magyarázni; most ellenben csakis az lehet igaz, ami megmagyarázhatatlan.

De mi is volt az a rejtelmes tudás, amelynek a barbár papok a letéteményesei voltak?
A közhiedelem azt tartotta róluk, hogy ismerik azokat a titkos láncszemeket, amelyek
a szellemi világot az asztrális, ezt pedig a szublunáris világgal kötik össze, amiért is egy
növényre hatva befolyásolni lehet a csillagok járását, a csillagok járása pedig befolyá-
solja a földi lények sorsát, és az istenség képmásával végzett mágikus műveletek révén
az istenség rákényszeríthető, hogy engedelmessé válik az akaratumknak. Fent, mint
lent. A világmindenség egyetlen nagy tükörszínházzá válik, ahol minden egyes dolog
a tükörképe és értelmezése az összes többinek.

Egyetemes *szümpatheia*ról és hasonlóságról azonban csak akkor beszélhetünk, ha
elvetjük az ellentmondás-mentesség elvét. Az egyetemes *szümpatheia* Isten világi ema-
nációjának az eredménye, ám az emanáció kiindulópontja valamely megismerhetet-
len Egy, aki, mint ilyen, a legeslegbensőbb fészke az ellentmondásnak. Az újplatonis-
ta-keresztény gondolkodás azt fogja bizonygatni, hogy Istent azért nem tudjuk egyér-
telműen definiálni, mert az emberi nyelv erre nem alkalmas. A hermetikus okoskodás
azt mondja, hogy minél két- és többértelműbb az emberi nyelv, minél több szimbólum-
és metaforamezt ölt magára, annál alkalmasabb rá, hogy megnevezze az ellentétek
egybeesését megtestesítő Egyet. Csakhogy az ellentétek egybeesésének diadalmas pil-
lanatában vége az azonosságelvnek. *Tout se tient*. (Minden összefügg.)

Ezért aztán az értelmezésnek nincs vége-hossza. A végső, a megközelíthetetlen ér-
telem után tapogatózó elme belenyugszik, hogy az értelem mindig tovasiklik. Egy nö-
vényt nem a morfológiai és funkcionális sajátosságainak az alapján határoz meg, ha-
nem aszerint, hogy a kozmosznak mely másik eleméhez látszik, ha mégoly kevés is,
hasonlítani. Ha egy emberi testrészhez hasonlít valamelyest, akkor az az értelem, hogy
a testre utal. A szóban forgó testrésznek viszont az az értelem, hogy egy csillagra utal,
a csillagnak az, hogy egy bizonyos hangskálára, a hangskálának meg az, hogy egy an-
gyali hierarchiára utal, és a többi, *ad infinitum*.

Minden, akár e világi, akár égi objektumban valami titok lappang; ezt a titkot csak
beavatottak fejthetik meg, és az ismerete ezért egyúttal beavatottságot is jelent. A meg-
fejtett beavatási titok azonban – ahogy Joséphin Péladan mondja majd a XIX. század-
ban – semmire se jó. A megfejtettnek vélt titok csak akkor titok, ha egy másik titokra

utal, a másik pedig, ha egy harmadikra, és így tovább, el egészen valamely végső titokig. Mármost a tovább- és továbbutaló *szümpatheiaiák* univerzumát kölcsönhatások tagolják valóságos labirintussá, amelyben minden esemény spirálszerű logikának engedelmeskedik, amelyben kérdéssé válik az időrend szerinti ok-okozati sorrend. Végső titok nem létezhet. A hermetikus beavatottság végső titka az, hogy minden titok. A hermetikus titok szükségképpen üres titok, hiszen aki azt állítja, hogy bárminemű titkot megfejtett, az nincs is beavatva, és a kozmikus misztérium megismerésének csak a legkulső felszínéig jutott el.

A hermetikus gondolkodás nyelvi jelenséggé változtatja az egész világi szint, ugyanakkor tagadja, hogy a nyelv képes valamit is közölni.

A CORPUS HERMETICUM a Földközi-tenger táján, pontosan a II. évszázad körüli időben bukkan fel. Alapszövegei szerint Hermész Triszmegisztosznak egy álom vagy látomás keretében nyilatkozik, jelenik meg a *Nusz*. A *Nusz* Platónnál az ideál érzékelti tudását, Arisztotelésznel a lényegre ráismerő értelmet jelentette. A *Nusz* fürgesége természetesen ellentmondott a már Platónnál reflexiót, észbeli tevékenységet jelentő *dianoia* küzdelmesebb győzködésének is meg az *episztemé*nek – a tudománynak –, illetve a *phronészis*nek – az igazság firtatásának – is; de semmi kimondhatatlan nem volt a működésében. A *Nusz* viszont a II. századtól fogva a misztikus intuíciora, a nem racionális megvilágosodásra, a villanásszerű és kifejtetlen vízióra való fogékonyságot jelenti.

Többé nem szükséges párbeszédet folytatni, fejtegetni, érvelni. Eztán már csak várni kell, amíg valaki meg nem szólal helyettünk. Akkor aztán egy csapásra berobban a fény, olyan hirtelen, hogy összekeveredik a sötétiséggel. És ez lesz az igazi beavatás, amelyről nem szabad a beavatottnak beszélnie.

Ha nincs többé időrend szerinti lineáris oksági lánc, akkor az okozat akár vissza is hathat az okra. Ez történik a theurgikus mágiában, de a filológiában is. A *post hoc ergo propter hoc* (ezután, tehát emiatt) elvének helyére a *post hoc ergo ante hoc* (ezután, tehát ezelőtt) elve kerül. Jellemző például, hogyan akarták a reneszánsz filológusai bebizonyítani, hogy a CORPUS HERMETICUM nem a hellén kultúra terméke, hanem bizonyára Plátón előtt íródott: a CORPUS-ban olyan gondolatok vannak, amelyek nyilvánvalóan már Plátón idejében is ismeretesek voltak, következésképpen a CORPUS Plátón előtt kellett hogy keletkezzék.

Ezek tehát a klasszikus hermetizmus sajátosságai, és ezek jelennek meg újra a hermetizmus második győzelme, mármint a középkori skolaszтика fölött aratott diadala idején. A korábbi évszázadokban a keresztény racionalizmus a *modus ponens* szellemében fogant érvelésekkel igyekezett bebizonyítani Isten létét, de a hermetikus tudás azért nem halt el. Ha margóra szorítva, az alkimisták és a zsidó kabalisták körében meg a félénk középkori neoplatonizmus ráncába rejtve is, de tovább élt. Amikor pedig beköszönt az, amit mi újkornak nevezünk, a reneszánsz kori Firenzében, a modern pénzgazdálkodás feltalálásának helyszínén ismét felfedeződik a hellenista II. században szerzett CORPUS HERMETICUM, mint valamely Mózes kora előtről való ősrégi tudás állítólagos tanúsága. S akkor aztán Pico della Mirandola, Ficino, Reuchlin, azaz a kora reneszánsz és a keresztény kabalizmus átdolgozta hermetikus modell is táptalajává válik a mágiától a tudományig sok mindennek, a modern kultúra nagy részének.

Összetett históriája van ennek az újjászületésnek: a történészek időközben megta-

nítottak rá bennünket, hogy ne válasszuk el a hermetikus szálát a természettudományostól; hogy Paracelsus és Galilei összetartoznak. A hermetikus tudás hatással van Baconre, Kopernikusra, Keplerre és Newtonra, a modern, kvantifikáló tudomány a hermetizmus kvalifikáló tudásával folytatott dialógusból születik. A hermeneutikus minta végső soron azt a gondolatot sugalmazta, hogy a világegyetemnek a görög racionalizmus által leírt rendje megdönthető, s hogy van mód a mindenségben olyan új összefüggéseket, új kapcsolatokat felfedezni, amelyek lehetővé teszik majd, hogy az ember befolyásolja és eltérítse pályájától a természetet.

Ez a hatás azonban azzal a meggyőződéssel társul, hogy a világot nem minőségi, hanem mennyiségi logikával kell leírni. A hermetikus modell így paradox módon maga is hozzájárul új ellenfelének, a tudományos racionalizmusnak a létrejöttéhez. Ennek eredményeképpen a hermetikus irracionalizmus egyrészt a misztikusok és alkímisták, másrészt olyan költők és filozófusok köreiből kőt végül ki, mint Goethe, Nerval vagy Yeats, Schelling, Franz von Baader és Heidegger vagy C. G. Jung. És sok posztmodern irodalomkritikai elképzelésben is könnyen ki lehet mutatni a folyton tovasikló értelem gondolatát. Hermetikus gondolatot fejezett ki Paul Valéry, amikor azt mondta: „*Il n'y a pas de vrai sens d'un texte*” („Egy szövegnek nincs igazi értelme”).

Gilbert Durand nemrég megpróbálta bebizonyítani, hogy az utóbbi évtizedek kultúrája – a tudományos kultúra nagy részét is ideértve – nem a görög racionalizmus, hanem a hermetikus modell jegyében fogant.

De nem volna teljes ez a görög–latin racionalizmus normájától eltérő gondolkodásmodell, ha nem vennénk figyelembe egy másik, ugyanebben a történelmi periódusban alakot öltő jelenséget is.

A második évszázad villámos látomásoktól vaksin hunyorgó s közben sötétben tapogatózó embere neurotikus önértelmezést is kidolgoz, megfogalmazza magának, hogy mi a szerepe ebben az érthetetlen világban. Az igazság titkos, akárhogy faggatjuk a szimbólumokat és az enigmákat, sohasem deríthetjük ki a végső igazságot, csak más-és máshova helyezük át a útkot. Ha ez az emberi állapot, akkor tévedés gyümölcse a világ. Ennek a lelkiállapotnak a kulturális kifejeződése a Gnozis.

A görög racionalizmus hagyománya szerint a *gnoszisz* a lét valódi (diskurzív és dialektikus) ismeretét jelenti, szemben az egyszerű észleléssel (*aisztheszisz*) és a véleménnyel (*doxa*). Most azonban ez a szó metaracionális, intuitív megismerést kezdett jelenteni, az istenség vagy valami égi közvetítő, olyasvalaki adományát, akinek hatalmában van megváltani a követőit.

A gnosztikus kinyilatkoztatás azt beszéli el mitikus formában, hogy már a sötét és megismerhetetlen istenségben is ott lakozik a gonosz princípiuma és valamiféle androgínia, mely kezdettől fogva ellentmondásossá, önazonosság híján valóvá teszi. Ügyetlen végrehajtója, a Demiurgosz, elhibázott és ingatag világot hoz létre, melyben az istenségnek egy parányi része mintegy foglyul esik vagy száműzetik.

A tévesen teremtett világ: elvetélt kozmosz, melléfogás. Ennek a melléfogásnak a következménye mindenekelőtt az idő, ez az elnagyolt öröklétutánzat. Miközben a patrisztika azon igyekszik, hogy a zsidó messiánizmust összebékítse a görög racionalizmussal, és kitalálja az Isten akaratából és racionálisan zajló történelem fogalmát, a gnoszticizmus ugyanezen évszázadok során jellegzetes idő- és történelemellenes magatartást vesz fel.

A gnosztikus száműzve érzi magát a világban, úgy érzi, hogy áldozata a tulajdon

testének, amely sírja és börtöne. Belévtetett a világba, ki kell kerülnie valahogyan. Létezni rossz. De tudjuk, hogy minél frusztráltabb valaki, annál hajlamosabb rá, hogy mindenhatónak képzelje magát. A gnosztikus tehát úgy tekint magára, mint egy szikrányi istenségre, amely átmenetileg, egy kozmikus összeesküvés folytán, számkivettetésbe került. Ha sikerül megtérnie Istenhez, az ember nem csupán egyesül önnön princípiumával és eredetével, hanem hozzá is járul ugyanennek az eredetnek a feljavításához, az őstévedés alóli felszabadításához. Egy beteg világ rabjának, de egyúttal emberfeletti hatalom birtokosának is érzi magát az ember. Az istenség csak úgy ütheti helyre a kezdeti csorbát, ha igénybe veszi az ember segítségét. Így lesz a gnosztikus ember „Übermensch”, Szuperember.

Ennek az „Übermensch”-nek a hatalmát az jellemzi, hogy az üdvözüléshez a világ misztériumának a megismerése (a gnózis) útján lehet eljutni. Az üdvözülés minden reménye nélkül az anyag fogságában sýnlódó hulozoistákkal szemben a pneumatikusok az igazság és így a megváltás egyedüli várományosai. A gnózis nem rabszolgáknak való vallás, mint a kereszténység, hanem az urak vallása. A gnosztikus feszeng, idegenül érzi magát a világban, és arisztokratikus megvetéssel sújtja a tömeget, felrója neki, hogy nem ismeri fel a világ negativitását; a gnosztikus egy világot felforgató, elpusztító végső eseményre, újjáteremtő katasztrófára vár.

A rabszolgatömeg nem tudja, csakis a gnosztikus „Übermensch”, hogy a rossz nem holmi emberi tévedés, hanem egy isteni cselszövés következménye, s hogy a megváltáshoz nem tettek kellene, elvégre nincs is mit megbocsátani az embernek. Ha a világ a rossz birodalma, akkor a gnosztikus gyűlölje a világ anyagiságát, tekintszen megvetéssel a testre, sőt még a fajfenntartásra is. Aki ellenben szert tesz a tudásra, az megmenekedett, úgyhogy a büntől sem kell többé félnie. Mi több, Karpokratész szerint az ember kövessen csak el minden elképzelhető gazságot, mert csak így szabadulhat fel a mindenséget uraló angyalok zsarnokságától. A megismerés csak úgy teljes, ha az ember a rosszat is ismeri. A gonosz cselekedet nem a lelket alázza meg, hisz az így is, úgy is udvozult már, hanem a testet, s a testnek pusztulnia kell.

Nehéz megállni, hogy ne gnosztikus örökségnek tekintsünk sok mindent az újkori és a mai kultúrában. Kiderült már, hogy katar, tehát gnosztikus eredetű az az udvari (s azután romantikus) felfogás, amely szerint a szerelem a lemondással, a szeretett hölgy elvesztésével egyenlő, és feltétlenül tisztán szellemi, mindenfajta nemiséget kizáró kapcsolat. Bizonyosan gnosztikus a revelációként átélt rossz iránt való esztétikai rajongás (Sade), és szintén gnosztikus alapon döntött úgy számos modern költő, hogy testi túlhajszoltság, nemi kicsapongás, misztikus elragadtatás, kábítószer vagy verbális önkívület révén látomásokra hangolja magát.

Volt, aki gnosztikus gyökerűnek vélte a romantikus idealizmus fő elveit, melyeknek értelmében felértékelődött ugyan az idő és a történelem, de csak azért, hogy az embert főszereplővé avassa a Szellem helyreállításának nagy művében. Másrészt amikor Lukács azt állítja, hogy az elmúlt két évszázad filozófiai irracionizmusát a válságára választ kereső burzsoázia találta ki, filozófiailag akarván igazolni a saját hatalomvágyát és a saját imperialista gyakorlatát, akkor nem tesz mást, mint hogy marxista terminusokkal írja le a gnosztikus szindrómát. Igen ám, de másvalaki meg a marxizmusban fedezett fel gnosztikus elemeket, sőt a leninizmusban, abban az élcsapatelméletben is, amely szerint a párt kiválasztottak gyülekezete, a megismerés és következésképpen a megváltás kulcsának a birtokosa.

Megint mások szerint az egzisztencializmust, különösen pedig Heideggert ihlette

meg a gnoszticizmus. (A jelenvaló lét, a Dasein, mint világba „vetettség”, világi lét és idő viszonya, pesszimizmus.) Régi hermetikus tanokat vizsgálva C. G. Jung pedig ismét felvetette az eredeti Én-maga (Selbst) gnosztikus problémáját. Ugyancsak kimutatták már a gnosztikus elemet a Szuperember mindmegannyi felbukkanásakor, minden arisztokratikus tömegkultúra-ellenességben vagy abban, ahogy a választott fajok prófétái a tökéletesek végső megdicsőülése érdekében készek voltak vérben gázolni és gyilkolni, a hulozoistákat és a menthetetlenül az anyaghoz láncolt rabszolgákat halomra ölni.

Az olyan mai szerzőkről aztán ne is beszéljünk, akik kimondottan a gnózis eredeti eszméiből merítenek. Ciorant idézem: „Nem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy ez a világ valami sötét istentől való, akinek az árnya hosszabbodik énvelem, s hogy az a dolgom, hogy merítsem ki az őt és művét sújtó átok következményeit... Mint a rákos daganal, úgy burjánzik el mindinkább a földgolyó felszínén a hús.”

A hermetikus-gnosztikus modell két jellegzetességére mutatok most már csak rá, mert szerintem különösen időszerűek: a titokszindrómára és az összeesküvés-szindrómára.

A beavatott tud valamely kozmikus titkot. A hermetikus modell torzulásai azonban ahhoz a meggyőződéshez vezettek, hogy hatalma annak van, aki el tudja hitetni, hogy valamely politikai titoknak a tudója. „A titok” – írja Georg Simmel – „kivételezett helyzetbe hozza a személyiséget, és úgy működik, mint valami merőben társadalmi meghatározottságú vonzerő. Elvileg független a tartalmától, de persze annál nagyobb a hatása, minél jelentősebb és átfogóbb az illető, kizárólagosan birtokolt titok... A minden mélyet és jelentőst homályba vonó titokból nő ki aztán a jellegzetes tévedés: ami titokzatos, az okvetlenül lényeges és jelentős dolog. Az embernek az eszményítéshez, illetve a rettegéshez húzó természetes hajlama ugyanazt eredményezi: a képzelet útján felnagyítja az ismeretlent, és akkora figyelmet szentel neki, amekkorát a megnyilvánuló valóság többnyire nem kapott volna.”

Úgy hiszem, fölösleges részleteznem, milyen szerepe van korunk politikai viszonytagjaiban a titokkal való manipulálásnak.

A gnózis szerint kozmikus összeesküvés áldozata az ember, és csak úgy szabadulhat a lelkifurdalástól meg a világ rosszasága miatti felelősségérettől, hogy hisz ebben a kozmikus összeesküvésben. Karl Popper mármint kimutatta, hogyan lett ebből a metafizikai rögeszméből „konspirációs társadalomelmélet”: „Ez az elmélet, mely a teizmus számos formájánál is ősbib, Homérosz társadalomelméletéhez hasonlít. Homérosz úgy képzelte el az istenek hatalmát, hogy mindaz, ami a Trója előtti síkságon történik, visszfénye csupán az Olümposzon bonyolódó szövvényes összeesküvéseknek. A konspirációs társadalomelmélet voltaképpen csak az egyik verziója ennek a teizmusnak, mármint annak a hitnek, hogy istenek hangulatai és óhajai irányítanak mindent. Következik ez az elmélet az Istenről való elfordulásból és abból a kérdésből, hogy vajon ki foglalta el Isten helyét. És akkor különféle hatalmasságokkal és hatalmas csoportokkal helyettesítik őt be: e fenyegető pressure groupokkal, amelyeknek a rovására lehet írni a világválságot és minden-minden bajunkat... A konspirációelmélet teoretikusa hisz benne, hogy az intézmények maradéktalanul felfoghatók úgy, mint valamely tudatos terv eredményei; ami pedig a közösségeket illeti, azoknak rendszerint amolyan csoportszemélyiség-félét tulajdonít, és az összeesküvés ügynökeinek tekinti őket, szakasztott úgy, mintha csak önálló egyének volnának.”

Talán elég itt a zsidók világ-összeesküvéséről szóló elméletre és a CION BÖLCSEINEK JEGYZŐKÖNYVÉ-re vagy a mccarthyzmusra utalni. „Racionális” hajlama a diktatúrák-

nak, hogy megnevezzenek valamiféle külső ellenséget, amely a polgárok vesztét akarva összeesküvést sző, a polgárok pedig mindig „irracionális” hajlamról tesznek tanúbizonyságot, amikor elfogadják az összeesküvés gondolatát. A rosszat mindig valaki más teszi, és mi magunk sohasem tehetünk róla.

Úgy kezdtem ezt az eszmefuttatást, hogy a jelentől eltávolodva szemügyre vegyem a – meglehet: egyesek szerint túlságosan távoli – múltat. Azt akartam megmutatni, hogy mindnyájan a saját történetünk gyermekei vagyunk, és hogyha meg akarjuk határozni, milyen formákat ölt manapság az irracionálizmus, akkor előbb a gyökereit kell megtalálnunk. Lehet, hogy van, aki szerint már ez, ez a valamit „meghatározni” és így egyebektől megkülönböztetni kívánó szándék is túlon túl racionális. Bocsánatot kérek. Én még mindig hiszem, hogy az azonosságelv és a *modus ponens* olyan eszközök, amelyeket néha érdemes használni.

Szilágyi Andor

RONGYOK ALATT, TOLLAKON

Töredék

július 21. Megpróbálok a rongyaimról lemászni. Amint eltávolodom vackomtól akár egy ujjnyira is, kezem a semmibe markol. Ujjnyira eltávolodni – azt jelenti: rongyaim szélén. Rongyaim szélén túl már nem tudok semmire sem támaszkodni. A rongyaim széle tehát a semmi határa. Először megörülök, hiszen majd aláhullok, a semmibe, később végiggondolva a dolgot, úgy döntök: ez jó nekem. Nekem jó. A bizonyosság kedvéért óvatosan végigtapogatom rongyaim szélét, de hiába, ahogy az előbb, most sem találok egyetlen szilárd pontot sem. A rongyaim alatt nincsen semmi. SEMMI. Úgy heverek a rongyokon, hogy a rongyokat nem támasztja fel semmi. A semmiben lebegnek. A SEMMIN. Lebegnek – azt jelenti, hogy nem lebegnek. Mintha egy láthatatlan asztallapon lennének elterítve, úgy, hogy egyáltalán nincsen alattuk az asztallap, csak a semmi. Ha kihajolok a rongyok szélén, és karom kanalazó mozdulatával mélyen benyúlok alájuk, egyet könnyedén kiemelhetek alulról (aztán felülről visszahelyezhetem a helyére). Annak sincsen akadálya, hogy az így keletkezett résen átnyúljak. Kezem nem ütközik akadályba. Ha a rongyot már letettem, nyugodtan rátámaszkodhatom. Ezért mondom, hogy láthatatlan asztallap. Láthatatlan asztallap – azt jelenti, hogy a szilárd semmi felszíne. Átforgatom a rongyokat, és orromban érzem a felkavaródó por szagát. Ki tudja, mióta hevernek itt lenn. Lenn – azt jelenti, hogy nincs kizárva a „fenn”. Lehetőség van arra, hogy a lenn fenn legyen és fordítva. Lenn – azt jelenti, hogy valahol a vertikális mező horizontján, az ismeretlenben. Végül is nagyon jólesik elnyújtóznom a rongyokon újra, nem gondolni semmire, csak bámulni belé a tökéletes sötétbe. Nincsenek fájdalmaim. *október* Egyre hűvösebb az idő. Szerencsére van itt rongyom elég, úgyhogy nincs okom félni a közeledő hidegektől. Alaposan össze-